

Radmila Milovanović

UDK 159.942.4/ 5-053.4

Fakultet pedagoških nauka

Univerziteta u Kragujevcu

Jagodina

andjelao@beotel.net

STRAHOVI DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA

Apstrakt. Strah je emocionalna reakcija koja proističe iz procene da se subjekt nalazi u situaciji koja predstavlja pretnju njegovoj dobrobiti ili čak opstanku. Budući da su strah i kapaciteti za prevladavanje straha važna komponenta dečjeg emocionalnog razvoja, cilj ovog istraživanja je da odgovori na pitanje da li se i čega plaše deca predškolskog uzrasta. Subjekti istraživanja su deca predškolskog uzrasta (N = 315) iz različitih gradova Srbije. Podatke o strahovima dece prikupilo je 18 vaspitačica koje su u procesu dodatne edukacije na Fakultetu pedagoških nauka Univerziteta u Kragujevcu. Rezultati pokazuju da je strah prisutan u iskustvu dece predškolskog uzrasta i da dečje strahove možemo svrstati u dve kategorije: strahove vezane za odvajanje i strahove vezane za povređivanje. Rezultati ovog istraživanja upućuju na neophodnost edukacije vaspitača u pravcu pružanja adekvatne podrške deci u prevladavanju straha kako bi se prevenirale neželjene posledice koje dugotrajno strahovanje može imati na opšte razvojne tokove.

Ključne reči: strahovi, deca, predškolski uzrast.

UVOD

U svim klasifikacijama, strah se svrstava u grupu primarnih emocija. Kao i druge primarne emocije, javlja se veoma rano i u filogenetskom i u ontogenetskom razvoju ljudskih bića i vezan je za važne aspekte života. Strah je fundamentalna emocija, po mnogima centar ljudske egzistencije (Borovčanin, 2008). Svet u kome žive ljudska bića od postanka do danas je prepun opasnosti, te je stoga strah jedno od najpoznatijih osećanja u ljudskom iskustvu. Izvire iz nagona samoodržanja, priprema organizam za samozaštitu i odraz je želje za životom i brige za sebe. Strahom se reaguje u svim situacijama koje se doživljavaju kao opasne i ugrožavajuće (opasna je svaka situacija koja ugrožava fizičko biće ili sam život ili ugrožava nešto što je za osobu od naročitog značaja). Strahom se reaguje i na neočekivane promene u našoj okolini ili uobičajenom načinu života, kao i na nepoznato u svakom smislu (Tadić, 2003). Pored toga, postoji još jedan neophodan uslov za reakciju straha. To je doživljaj sopstvene nemoći, do-

življaj da je osoba nedorasla situaciji i nemoćna da se suprotstavi opasnosti i snađe u novim i nepoznatim okolnostima (Burton, 2011).

Strah je, pre svega, adaptivna emocija. Svrha ili cilj emocionalne reakcije straha jeste priprema organizma za napore koji su potrebni u opasnoj situaciji. U strahu je organizam spreman za brzu procenu situacije i adekvatno adaptivno ponašanje. Ponašanje koje je vezano sa strahom je bežanje, izbegavanje, uklanjanje iz ugrožavajuće situacije, kao i angažovanje da se stvore uslovi života u kojima će se osoba osećati sigurnom i zaštićenom. Ljudi organizuju svoj svet tako da se u njemu osećaju zaštićeno i zato svaki poremećaj reda, svaka novina, nagoveštaj promene ili pojava nepoznatog, izazivaju strah (Milivojević, 1993).

Strah kod čoveka može biti adekvatna i neadekvatna reakcija. Strah je adekvatna reakcija ako ugrožavanje zaista postoji, ako je osoba realno nemoćna da se suprotstavi opasnosti, ako je intenzitet srazmeran opasnosti i ako je ponašanje zaista zaštitničko i socijalno prihvatljivo. Međutim, mi znamo da u ljudskom iskustvu postoje mnogi strahovi koji su potpuno nesrazmerni opasnosti. Neadekvatni strahovi spadaju u emocionalne poremećaje, u psihopatološke fenomene (Erić, 1989).

Fiziološku osnovu straha, kao i svih ostalih emocija, čini organizam u celini, a posebno vegetativni nervni sistem, endokrini sistem, hipotalamus i moždana kora. Poseban značaj ima zona u mozgu koja se naziva limbički sistem. To je prstenasta nervna struktura koja se nalazi ispod hipotalamusa i talamusa (Adolphs et al, 2008). Dejstvom kore velikog mozga, emocije se inhibiraju ili stavljaju pod kontrolu. Time se može objasniti da se kontrola emocionalnog reagovanja povećava sa uzrastom. Kada preovladava uzbuđenje koje je poteklo iz nižih supkortikalnih centara (limbičkog sistema i hipotalamusa), ostajemo dugo razdraženi, čak i kada je uklonjen emocionalni podsticaj (Ledoux, 2003). Kod dece sa emocionalnim poremećajima primećuje se nepovezanost emocionalnog stanja i fiziološkog uzbuđenja sa realnim situacijama (Eger & Angold, 2006).

Poreklo strahova kod dece takođe treba tražiti u nagonu samoodržanja, u njihovoj biološkoj opremljenosti da se suprotstavljaju ugrožavajućim okolnostima i bore za opstanak. Ugrožavanje može biti objektivno i realno, ali može biti i rezultat pogrešnog tumačenja situacije od strane deteta. Bilo da je u pitanju realno ili nerealno ugrožavanje, osećanje straha je realno i autentično. Trebalo bi, takođe, praviti razliku između strahova koji su normalan pratilac detetovog odrastanja i sazrevanja, koji se još zovu i razvojni strahovi, i neurotskih strahova koji se vezuju za visoko stresne i traumatske doživljaje (Eger & Angold, 2006). Razvojni strahovi se vezuju za različite faze razvoja deteta i najčešće prolaze spontano (Bolton, 2006).

Prvi nagoveštaji straha mogu se registrovati već kod novorođene dece kao sastavni deo Morovog refleksa. Zapaženo je, naime, da novorođenčad reaguje na iznenadne i intenzivne zvučne podsticaje na način u kojem se mogu nazreti osnovni oblici straha. Na primer, na iznenađan i jak zvuk ili bilo koju drugu naglu promenu u okolini (paljenje sijalice, izvlačenje podloge), novorođenče se trza, ručice mu se brzo podižu kao da bi se za nešto uhvatilo, a lice odaje uzbuđenje koje posmatrači obavezno doživljavaju kao strah. Značenje Morovog refleksa Bolbi (Bowlby, 1999) je opisao u okviru svojih proučavanja afektivnog vezivanja i protumačio kao refleks odbrane od opasnosti padanja. Morov refleks je, dakle, jasan dokaz urođenog, genetski programiranog poznavanja jedne posebne opasnosti, opasnosti od padanja.

Iznenađnom zvuku, kao stimulusu za безусловnu reakciju straha, veliku važnost pridaje i čuveni američki psiholog Džon Votson (John Watson). On je, na osnovu svojih eksperimenata sa dečakom, poznatim u literaturi kao „mali Albert“, nastojao da dokaže da svi strahovi koji nastaju u razvoju ljudskih bića mogu da se objasne na osnovu psihološkog mehanizma asocijacije između iznenadnih, jakih draži, kao što je zvuk u ovom slučaju, i neutralnih draži prisutnih u trenutku izloženosti iznenadnim, jakim dražima. Ovaj mehanizam je poznat u psihologiji kao „emociionalno uslovljavanje“ (Watson, 1930). Votson je, dakle, smatrao da se svi strahovi kod dece i odraslih mogu objasniti na osnovu učenja uslovljavanjem. Kasnija istraživanja ukazuju da je, najverovatnije, većina dečijih strahova stečena, ali i da se način sticanja ne može odvojiti od urođenih osnova sa kojima ljudsko biće dolazi na svet, kao ni od sredinskih uslova.

Budući da je suštinska osobenost detinjstva bespomoćnost i da svet u kome dete živi ima odlike novog i nepoznatog, strah je česta emocija u ranom detinjstvu. Jedna od najviše proučavanih reakcija deteta na novinu jeste strah deteta od novih i nepoznatih osoba koji se javlja već oko sedmog-osmog meseca života. U ovom periodu istraživači su zabeležili kod beba reakcije straha i na sve promene kod bliskih osoba. Nova frizura majke, promena boje kose, kapa na glavi ili naočare mogu izazvati reakciju straha. Ovaj period je karakterističan po emocionalnom vezivanju i strahu od odvajanja. Dete u ovom periodu ispoljava znake vezanosti za mali broj osoba koje savršeno poznaje. Strah od stranih lica, koji se na starijim uzrastima manifestuje kao stidljivost i strah od razdvajanja, čiji efekti perzistiraju tokom celog života, imaju poseban značaj i, prema mnogim autorima, čine osnovu mnogim drugim dečijim strahovima (Ehrenreich et al., 2008).

U periodu kada prohoda, kada počinje da govori, kada se razvijaju simboličke funkcije, dete počinje da otkriva postojanje mnogih drugih

opasnosti, otkriva moguće delovanje objekata na ljude, kao i moguće delovanje ljudi na ljude. Dete napredujući u sposobnostima saznanja sveta kroz rano detinjstvo, počinje da shvata da postoje najrazličitije mogućnosti u svetu u kome živi. Od svega, za malo dete, najznačajnije je prisustvo ili odsustvo njemu poznatih, bliskih osoba. Bliske osobe umiruju, čine svet sigurnim mestom. Međutim, bliske osobe odlaze, a detetu preostaje strahovanje, ali i mogućnost da nauči da prevaziđe strah, između ostalog i saznanjem da se drage osobe vraćaju. Ipak, životne okolnosti neke dece mogu biti traumatične u smislu gubitaka i razdvajanja. Istraživanja potkrepljena čak i fotografskim dokumentima, nesumnjivo potvrđuju da deca lišena topline i bliskosti strahovito pate i da ta patnja ostavlja nepovratne posledice (Spitz, 1965). Na sreću, uslovi odrastanja većine dece nisu tako dramatični. Ipak, život savremene porodice skopčan je sa nužnošću odvajanja. Strah od odvajanja većina dece prevladava, između ostalog, i uz pomoć *prelaznog objekta* (Winnicott, 1973). Prelazni objekat je najčešće omiljena igračka, ćebence, marama, od koga se dete teško odvaja i sa kojim se uspavljuje. Značaj ovih predmeta uviđaju i roditelji, te ih sami nude deci u trenucima odvajanja. Ovi predmeti pružaju detetu potrebnu utehu i sigurnost jer predstavljaju zamenu za prisustvo bliske osobe i održavaju kontinuitet između poznatog i nepoznatog sveta.

Kako dete raste i sazreva, mesto prelaznog objekta zauzima mentalna slika, predstava objekta vezivanja u svesti deteta. Na taj način otvara se svet imaginarnog. Međutim, imaginacija sad postaje i izvor novih strahova. Predstave razdvajanja sada mogu da se odnose na sam prostor, na prostorno razdvajanje i da budu otelotvorene u strahu od padanja, otiimanja, gubljenja. Predstave mogu da budu povezane sa vremenom kao anksiozno očekivanje da se bliska osoba vrati. Imaginacija može da izazove nove strahove pripisivanjem određenih namera voljenim osobama, kao što je strah od napuštanja. Osim toga, imaginacija stvara i neverovatan svet čudovišta, spodoba i monstruma. Sve ovo, udruženo sa osećanjem sopstvene krhkosti, donosi strah od bola, povređivanja, uništenja. Istraživači opisuju čitav „zverinjak strahova” (Zlotovic, 1974: 52) vezanih za fizičko povređivanje koje izazivaju najneverovatnija stvorenja u fantastičnim situacijama. Budući da život u modernom svetu obiluje realnim i neposrednim opasnostima, odraslima je važno da decu upozore na nesrećne slučajeve i mogućnosti, opasne ljude koji su realnost. Ova upozorenja udružena sa osećanjem dečje bespomoćnosti, bazičnim strahom od odvajanja i imaginacijom, rezultiraju često strahovima od lopova, policije, ubica, aveti, ala, veštica i drugih fantastičnih likova (Olsson, Phelps, 2007).

Oko pete-šeste godine strahovi poprimaju realniji karakter. Dete postaje svesno realnih opasnosti koje mogu da zadese njega ili njemu drage osobe, iako su ovi strahovi i dalje preterani i generalizovani.

Postoje i objektivni strahovi koji su korisni za decu (strah od struje, vatre, vode, saobraćaja) i dobro je da deca nauče da se čuvaju takvih opasnosti. Neke strahove dete stiče zbog doživljenog negativnog iskustva, npr. strah od zubara ili ujeda životinja. Strahovi se mogu steći i podražavanjem, imitacijom osoba iz neposredne okoline (mama se plaši grmljavine, a brat pasa), pa će se dete najverovatnije plašiti onoga čega se plaši neko od njegovih ukućana. Roditelji i drugi odrasli su, nažalost, često izvori dečijeg straha. Oni plaše dete policijom, vešticama, babarogama, napuštanjem, kaznama, uskraćivanjima. Strah od kazne kao negativni potkrepljivač koriste mnogi roditelji i vaspitači – pretnje i same kazne (Lieberman, 1993).

Važno je u ovom kontekstu naglasiti da intenzitet straha ne zavisi samo od objektivne situacije već i od samog deteta, njegove osetljivosti, njegovog temperamenta, njegove kognitivne zrelosti i tumačenja situacije, ali i od situacionog konteksta (da li je prisutna odrasla osoba koja deluje umirujuće ili druga deca), od detetovog trenutnog stanja (umor, glad, bolest i dr.).

Kao što je već rečeno, realan strah je adaptivna emocija. Međutim, često strahovanje dovodi do emocionalnih poremećaja koji su u osnovi tiko-va, mucanja, dispraksija i drugih razvojnih teškoća. Dete na taj način neurotičnim mehanizmima pokušava da ovlada strahovima. Emocionalni poremećaji koji u osnovi imaju strah podloga su i za dečje bolesti kao što su astma, bolesti sluzokože želuca, šećerna bolest, česta samopovređivanja (Adolphs et al, 2005). Često strahovanje u detinjstvu predstavlja i osnovu za mnoge psihičke poremećaje i u adolescenciji i odraslom dobu (Schechter et al, 2009). Osim toga, intenzivan strah dece koja žive izložena nasilju u porodici, zanemarivanju i zlostavljanju, predstavlja svojevrsni stres. Stres kod dece ima najveće efekte na dečiji mozak budući da je mozak organ koji kontroliše sve mehanizme povezane sa prevladavanjem stresa. Mozak deteta predškolskog uzrasta je veoma ranjiv i stresori mogu imati posledice koje su nepovratne (Schechter et al, 2011). Istraživanja su pokazala da deca koja su doživela periode produženog i intenzivnog straha imaju velike teškoće u pamćenju, kao i da je njihovo opšte kognitivno funkcionisanje u velikoj meri smanjeno. Postoje dokazi i da se smanjuje i moždana masa (Hanson et al, 2012). Oblast mozga koja je naročito pogođena jeste hipokampus (hipokamus). Budući da je za stres vezano povećanje lučenja hormona nadbubrežne žlezde, kortizola, i da je hipokampus veoma osetljiv na povećanje nivoa kortizola, jasan je me-

hanizam kojim se fizička struktura ovog dela mozga menja pod uticajem stresa. Dendriti neurona u ovom delu mozga se smanjuju, što dovodi do ćelijske smrti. Ako povećani nivo kortizola traje u ranim godinama detinjstva, štete koje nastanu na hipokampusu i njegovim vezama sa drugim delovima mozga biće nepovratne (Gunnar & Quevedo, 2007). Ljubav, briga i toplina pružaju detetu sigurnost i takva deca lakše izlaze na kraj sa strahovima, manje se plaše.

Roditelji i vaspitači su dužni da znaju da je dečje strahove neophodno najpre prepoznati a potom prihvatiti i pokazati detetu razumevanje. Nužno je obezbediti takvu atmosferu u kojoj će dete imati slobodu da izrazi svoj strah. Neophodno je zaštititi dete od nepotrebnog strahovanja. Neophodno je pripremiti dete za nove i nepoznate situacije. S detetom je neophodno razgovarati o tome čega se boji. Osim toga, postoje i mnoge dobre tehnike za izražavanje straha kroz igru i likovne aktivnosti. Igranje uloga, crtanje, vajanje mogu biti dobar način da dete ovlada strahom uz pomoć odraslog. Primera radi, ako se dete boji zubara, ono može igranjem uloge zubara i pacijenata znatno ublažiti svoj strah. Takođe, crtanje straha, zubarskog pregleda i sl. pomaže u prevladavanju straha. Osim toga, pričanje detetu o sopstvenim strahovima ili strahovima drugih ljudi, pričanje priča, bajki, basni, gledanje filmskih verzija bajki za decu i slično, pomaže deci da lakše izraze, prihvate i prevladaju svoje strahove. Suočavanje deteta sa strahom uz umirujuće prisustvo odraslog, koji obezbeđuje doživljaj sigurnosti, jedan je od dobrih načina da se pomogne detetu. Na primer, ako se dete boji mraka, treba provesti sa njim jedno vreme u mraku uz zagrljaj koji obezbeđuje sigurnost, što će omogućiti detetu da strahu od mraka priđe na drugačiji način. Strah u igrama može poslužiti i kao sredstvo za oslobađanje ili pretvaranje straha u zadovoljstvo. Tome mogu naročito poslužiti igre u kojima se može pasti, npr. ljuljaška, klackalica, tobogan i dr. Naravno da u takvim igrama uvek pored deteta mora biti odrasla osoba. Budući da deca uče po modelu, neophodno je da odrasli kontrolišu svoje emocionalne ekspresije straha pred decom.

Polazeći od značaja koji strah ima u razvoju dece, mišljenja smo da je neophodno da vaspitači poznaju prirodu i mehanizme nastanka i delovanja straha, kao i moguće posledice dugotrajnog strahovanja po opšte razvojne tokove. Takođe, neophodno je i da vaspitači unapređuju svoje sposobnosti percepcije neverbalnih znakova straha kod dece, kao i da ovladaju tehnikama podrške i pomoći deci u procesu prevladavanja strahova. U tom smislu, smatramo da je istraživanje dečjih strahova relevantan poduhvat, uprkos ograničenjima ovog istraživanja koja se pre svega odnose na način prikupljanja informacija o dečjim strahovima (informacije su prikupljale vaspitačice čiji referentni okvir ne poznajemo).

METOD

Imajući u vidu veliki značaj straha u razvoju ličnosti, cilj našeg istraživanja je bio da prikupimo informacije o dečijim strahovima na predškolskom uzrastu.

Uzorak istraživanja su činila deca predškolskog uzrasta ($N = 315$) iz različitih gradova Srbije, starosti od tri do šest godina. Struktura uzorka prema mestu stanovanja i polu prikazana je u Tabeli 1.

Tabela 1. *Struktura uzorka prema mestu stanovanja i polu*

Mesto stanovanja	Devojčice	Dečaci	Σ
Jagodina	24	32	56
Kragujevac	21	36	57
Despotovac	23	22	45
Rekovac	23	19	42
Velika Plana	24	13	37
Petrovac na Mlavi	26	16	42
Svilajnac	23	13	36
Σ	164	151	315

U Tabeli 2 prikazana je struktura uzorka prema uzrastu.

Tabela 2. *Struktura uzorka prema uzrastu*

Uzrast	Devojčice	Dečaci	Σ
3 godine	37	29	66
4 godine	33	28	61
5 godina	48	46	94
6 godina	46	48	94
Σ	164	151	315

Instrument. Za prikupljanje podataka o dečijim strahovima korišćeni su *Upitnik za roditelje konstruisan za potrebe istraživanja, Polustandardizovani intervjui sa decom i Posmatranje dece u svakodnevnim aktivnostima u vrtiću.* Upitnik za roditelje sadrži 6 pitanja (Da li se za vaše dete može reći da je plašljivo?; Čega se plaši vaše dete?; Da li je taj njegov strah doživljavate kao nešto ozbiljno?; Kako objašnjavate razloge za taj njegov strah?; Opišite kako se vaše dete ponaša kad je uplašeno?; Čega ste se vi plaši-

li kao dete?; Kako vi pomažete svom detetu da prevaziđe svoj strah?). Intervju sa decom je vođen na osnovu istih pitanja koja su prilagođena dečjem uzrastu (Da li si ti plašljiv (plašljiva)?; Čega se ti plašiš?; Zašto se toga plašiš?; Opiši kako to izgleda kad si uplašen?; Ko ti pomaže kad si uplašen?). Posmatranje dece je usmeravano istim pitanjima (Da li se za to dete može reći da je plašljivo?; Čega se plaši to dete?; Da li taj strah doživljavate kao nešto ozbiljno?; Kako se ponaša kad je uplašeno?; Kako vi pomažete detetu da prevaziđe strah?).

Postupak. Svaka od 18 vaspitačica prikupljala je podatke o jednom broju dece na taj način što je za svako dete napravila *lični karton strahova*, u koji je unela strahove koje je sama zapazila posmatranjem deteta u svakodnevnim situacijama, strahove do kojih je došla u razgovoru sa decom i strahove koje su naveli roditelji u upitniku koji su popunjavali na roditeljskom sastanku, na kome je jedna od tema bila i tema dečijih strahova. U analizu su ušli strahovi iz bilo kog od ovih izvora.

REZULTATI I DISKUSIJA

Prvo pitanje u našoj analizi dečijih strahova bilo je pitanje da li se dete može proceniti kao plašljivo. Pošli smo najpre od uporednog prikaza odgovora roditelja, procene vaspitača i dečije samoprocene. Budući da se plašljivost kao osobina u psihološkoj literaturi posmatra kao osnova za naglašeno reagovanje strahom i mogući razvoj anksioznosti (Beesdo, 2009), ovom pitanju smo posvetili posebnu pažnju. U Tabeli 3 dat je uporedni prikaz procene roditelja, vaspitača i samoprocene dece u odnosu na plašljivost devojčica i dečaka.

Tabela 3. *Uporedni prikaz procene plašljivosti devojčica i dečaka*

Procenjivači	Plašljive devojčice		Plašljivi dečaci		Σ	
	f	%	f	%	f	%
Roditelji	97	59.14	75	49.66	172	54.6
Vaspitači	105	67.56	102	64.54	207	65.71
Samoprocena	138	84.14	67	44.43	205	65.07

Procena da su deca *plašljiva*, moramo imati u vidu, zasnovana je ne tako retko na percepciji odraslih koja može biti krajnje subjektivna. Samoprocena dece, s druge strane, nije sasvim relevantna kategorija budući da deca na predškolskom uzrastu nemaju razvijene metakognitivne sposobnosti niti

psihičke mehanizme koji bi im omogućili validan uvid u sebe i sopstvene osobine. Uprkos tome, ovi podaci nisu beznačajni budući da roditelji zasnivaju svoj odnos prema deci na subjektivnom doživljaju detetovih osobina, od kojih je plašljivost jedna od važnijih. Deca, takođe, ma koliko nezrela u odnosu na sposobnosti samoprocene, imaju doživljaj sebe koji bi trebalo uvažiti. Iz tabele vidimo da se procene roditelja i vaspitača ne razlikuju s obzirom na pol dece. Devojčice su procenjene kao plašljivije i od strane roditelja i od strane vaspitača. Procena vaspitača je ipak ujednačenija, u sličnom procentu procenjuju devojčice i dečake kao plašljive, dok roditelji za deset procenata češće procenjuju devojčice kao plašljive, što se može objasniti kulturološkom nepoželjnošću plašljivosti kod dečaka. Devojčice sebe procenjuju dva put češće kao plašljive u odnosu na dečake, što se takođe može objasniti uticajem kulture u kojoj su dečaci već na predškolskom uzrastu shvatili da je nepoželjno da budu plašljivi.

Na osnovu prikupljenih podataka napravljena je klasifikacija strahova dece prema uzrastu. Vrste i učestalost strahova kod trogodišnjaka prikazani su u Tabeli 4.

Tabela 4. Vrste i učestalost strahova dece na uzrastu od tri godine

Uzrast	Vrsta straha	devojčice		dečaci		Σ	
		f	%	f	%	f	%
3 godine	strah od jakih zvukova i nepoznatog	37	100	29	100	66	100
	strah od mraka,	30	81.08	25	86.20	55	83.33
	strah od divljih životinja	21	56.75	24	82.75	45	65.15
	strah od odvajanja	33	89.18	20	68.35	53	80.30

Rezultati su pokazali da se kod sve ispitivane dece može zapaziti strah od jakih zvukova i nepoznatih situacija, ljudi i objekata. Naši rezultati su u skladu sa rezultatima drugih istraživača koji su došli do zaključka da, počev od Morovog refleksa kod novorođenčeta, kroz čitav period ranog detinjstva (i kasnije) postoji jedna opšta tendencija da svi intenzivni, nagli i neočekivani stimuli izazivaju reakciju straha (Öhman, 2000). Utvrđeno je i u našem istraživanju da novina predstavlja jedan od važnih uslova za pojavu straha. Sa svoje strane, novina i poznatost, u funkciji su sazrevanja i iskustva, iz čega proističe jasan zaključak da bića i stvari sa kojima dete ima iskustvo, koja su mu bliska i poznata, prestaju da ga plaše. Sazrevanje nervnog sistema i iskustvo omogućavaju detetu da mnoge objekte i situacije identifikuje i protumači njihov značaj, i na taj način adaptivno reaguje (Travis, 2004). Na ovom uzrastu roditelji, vaspitači i sama deca su identifikovali i mrak, kao i mnogobrojne životinje kao objekte na koje reaguju

strahom. Između predstava uništenja, razdvajanja i nepoznatog, istraživači su uočili postojanje povezanosti (Jhala & Sharma, 1997). Razdvajanje stvara osećanje bespomoćnosti, krhkosti i ranjivosti. To je tema obrađena često u bajkama od kojih je najpoznatija, čini se, *Ivica i Marica*. Ivica i Marica najpre bivaju odvojeni od svojih roditelja (strah od odvajanja), potom poslani u nepoznato (ogromna, deci nepoznata i mračna šuma) i potom izloženi opasnosti uništenja (veštica koja hoće da pojede decu). Strah od odvajanja je registrovan kod blizu 17% trogodišnjaka. Ovaj podatak je neočekivan budući da postoje slaganja autora da deca na uzrastu od osam meseci pa sve dok navrše tri godine života prolaze kroz razvojnu fazu koju karakteriše separacioni strah (Ehrenreich, 2008), pa je kod dece tog doba očekivano ispoljavanje straha kad ih roditelji ostavljaju u vrtiću. Rezultati se mogu objasniti činjenicom da su posmatrana deca imala više od tri godine. Moguće je i da posmatrači nisu registrovali bihevioralne pokazatelje anksioznosti kod jednog broja dece iz različitih razloga.

Tabela 5. Vrste i učestalost strahova dece na uzrastu od četiri godine

Uzrast	Vrsta straha	devojčice		dečaci		Σ	
		f	%	f	%	f	%
4 godine	veštica,	18	54.54	13	46.42	31	50.81
	strah od mraka,	31	93.93	25	89.28	56	91.80
	životinja (vuka, konja, lava, petla)	33	100	28	100	61	100
	policajaca,	6	18.18	5	17.85	11	18.03
	lopova,	13	39.39	9	32.14	22	36.06
	ubica	9	27.27	6	21.42	15	24.59

Posebno mesto u „zverinjaku strahova” u ranom detinjstvu zauzimaju strahovi od životinja, to pokazuje i naše istraživanje. Mnogih životinja deca se boje jer nanose bol tako što ujedaju, bodu, grebu, proždiru. Tema „biti proždran”, obrađena u čuvenoj bajci za decu *Crvenkapa*, najčešća je predstava uništenja kod sve dece sveta i najrasprostranjenija tema i u folkloru i mitologiji (Choy, 2007). Strah od proždiranja je skoro u većini civilizacija označen strahom od vuka (McNay & Philip, 2005). U ovo doba, oko treće-četvrtine godine života, može se javiti i strah od mraka, koji se često konkretizuje kroz strah deteta da će čudovište izaći iz ormara ili da će ga u mraku pojesti veštice i druge strašne utvare (Jersild, 2007), što pokazuje i naše istraživanje. Zahvaljujući moćima imaginacije, dete se lako uživljava u prizore iz crtanih filmova, filmova ili priča, često ih pojačava i doživljava kao stvarne. Strah od policajaca je u našem istraživanju regi-

stovan u malom procentu. Ono što je interesantno je podatak da se kod 24.59% četvorogodišnjaka registruje strah od ubica. Strah od ubica se retko sreće u literaturi o strahovima dece predškolskog uzrasta, pa bi ovom nalazu trebalo posvetiti posebnu pažnju u nekom drugom istraživanju. Pretpostavljamo da su događaji iz realnog života o kojima se govori u medijima i porodici percepirani i od strane dece ovog uzrasta. Strah od smrti i povređivanja udružen je sa strahom od nepoznatog: „Ubica uđe da ga ne vidiš“ (M. P., 4 godine i 9 meseci).

Tabela 6. Vrste i učestalost strahova dece na uzrastu od pet godina

Uzrast	Vrsta straha	devojčice		dečaci		Σ	
		f	%	f	%	f	%
5 godina	strahovi od ozleđivanja i pada,	36	75.00	39	84.78	75	79.78
	pasa, vuka i drugih životinja	46	95.83	43	93.47	89	94.68
	mraka, tavana, podruma,	38	79.16	42	91.30	80	85.10
	duhova, veštica, vampira	26	54.16	22	47.82	48	51.06
	lopova i provalnika,	19	39.58	18	39.13	37	39.36
	strahovi od likova iz filmova (Godzila, King Kong i sl.)	25	52.08	23	54.34	48	51.06
	ubica	16	33.33	18	39.13	34	36.17

Veliki procenat petogodišnjaka u našem istraživanju pokazuje strah od životinja, ozleđivanja i padova, mraka, tavana, podruma. Deca se plaše provalnika, sa tim u vezi nepoznatih, „sumnjivih“ ljudi (a često su svi stranci vrlo sumnjivi). Istraživanja, ali i iskustvo pokazuju da je odraslima važno da decu upozore na nesrećne slučajeve i opasne ljude budući da život u modernom svetu obiluje realnim i neposrednim opasnostima. Ova upozorenja, udružena sa osećanjem dečje bespomoćnosti, bazičnim strahom od odvajanja i imaginacijom, očigledno rezultiraju strahovima od lopova, policije, ubica, aveti, ala, veštica i drugih fantastičnih likova (Erlich, 2013). Na ovom uzrastu vidimo i da se polovina posmatrane dece plaši likova iz filmova („Godzila te smrvi“, D. M., 5 godina i 3 meseca). „On ima samo jedno oko“, navodi N. C., 5 godina i 6 meseci. Neobičnost izgleda, udružena sa stranim i nepoznatim, očigledno predstavljaju izvor straha. „Ja se plašim fantoma...“, kaže D. P., 5 godina i 6 meseci, „[...] čuješ nešto, ne vidiš ga i odjednom te zgrabi“. Tema vezana za „ubice“ pojavljuje se i na ovom uzrastu, i to znatno češće kod dečaka. „Ti zaspiš i on te samo ubije“, kaže V. O., 5 godina i 9 meseci. „Ima mnogo ubica koji se šunjaju [...] moraš da paziš“, P. S., 5 godina i 8 meseci.

Tabela 7. Vrste i učestalost strahova dece na uzrastu od šest godina

Uzrast	Vrsta straha	devojčice		dečaci		Σ	
		f	%	f	%	f	%
6 godina	strah da će se izgubiti,	19	39.58	18	39.13	37	39.36
	strah od vode, vatre, groma,	21	43.75	8	17.39	29	30.85
	strah „da ne poginem, umrem“	6	12.50	12	26.08	19	20.21
	strah od samoće (spavati sam u sobi),	22	45.83	14	30.43	36	38.29
	strah da se bude sam kod kuće, mrak	26	54.16	16	34.78	42	44.68
	strah od kazne, smrti roditelja	32	66.66	33	71.73	65	69.14
	strah od krvi, rata	16	33.33	18	39.13	34	36.17
	strah od lekara i zubara	41	85.41	37	80.43	78	82.97

Naše istraživanje ukazuje na mnoštvo objekata straha kod šestogodišnjaka. Deca se plaše prirodnih katastrofa (gde se obična grmljavina može protumačiti kao vrlo preteća), razaranja, rata, razbojništva. Strah od mraka je i dalje prisutan i odnosi se na fantaziju da se u mraku krije neka zaseda zlih ljudi ili se tu kriju natprirodna bića (u ovom periodu su to često stvorenja karakteristična za mitološko nasleđe sredine: vampiri, demoni, duhovi). Briga za roditelje i strah od smrti su strahovi srednjeg detinjstva – oni se javljaju oko pete, šeste godine života, kad dete počinje da primećuje da stvari oko njega nestaju (Fox, 1987). Ova strahovanja se naročito intenziviraju ako je dete u ovom periodu iskusilo smrt nekog bližnjeg rođaka. Međutim, baš kao što se plaši za roditelja, tako se plaši i od roditelja – strah od kazne je takođe moćan strah detinjstva (Yachison, 2014). Iskustvo sa lekarima i zubarima predstavlja izvor strahova od medicinskih intervencija: „Au, što to boli“ (K. P., 6 godina i 4 meseca).

Na pitanje *Kako se dete ponaša kad je uplašeno?* većina roditelja i vaspitača je odgovorila da deca pritom traže zaštitu. Na isto pitanje deca su takođe odgovarala da traže zaštitu od odraslih („Zovem mamu.“), ali su navodili i neke lične strategije za prevazilaženje straha („Ja se šćućurim i ne mrdam...“, „Pokrijem oči...“, „Gledam gde ću da se sakrijem...“). Na pitanje *Kako vi pomazete deci da prevaziđu strah?* dobili smo odgovore koje možemo svrstati u četiri kategorije:

- Pojačavanjem mera bezbednosti
- Razuveravanjem
- Fizičkim dodirrom (zagrljajem)
- Suočavanjem deteta sa strahom

Vaspitači i roditelji navode da su ove mere uglavnom delotvorne i dovoljne. Međutim, razuveravanje, često, ne samo da nije produktivno već može izazvati i doživljaj da odrasli ne prihvataju realnost doživljaja deteta. Ono što je detetu potrebno jeste da ga odrasli saslušaju i potpuno prihvate realnost njegovog doživljaja, a potom mu pruže podršku bez negiranja i razuveravanja. Takođe, i suočavanje deteta sa strahom često može biti kontraproduktivno. Odgovori koje su dali vaspitači i koje su oni prikupili od roditelja ne daju nam dovoljno podataka da zaključujemo o produktivnosti njihovih intervencija. Rezultati su pokazali da postoji i jedan broj dece koja se toliko plaše da to ometa njihov svakodnevni život i čiji strah roditelji i vaspitači doživljavaju kao ozbiljan (15.32%). Ohrabrujuće je što su i roditelji i vaspitači, kako navode, svesni da je u tim slučajevima nužno potražiti stručnu pomoć kako bi deca naučila da kontrolišu svoje strahove, ali i da roditelji nauče strategije pomoći deci u prevladavanju strahova.

Nije bilo dovoljno podataka da bismo napravili poređenje između strahova roditelja i dece, mada je ovo pitanje veoma značajno budući da je u mnogim istraživanjima pronađena visoka korelacija između strahova kod dece i njihovih roditelja, najčešće majki (Schechter, 2011).

ZAKLJUČAK

Budući da su strah i kapaciteti za prevladavanje straha važna komponenta dečjeg emocionalnog razvoja, cilj ovog istraživanja je bio da odgovori na pitanje da li se i čega plaše deca predškolskog uzrasta. Rezultati istraživanja nisu ohrabrujući budući da je registrovan veliki broj objekata straha, kao i veliki procenat dece koja se plaše. Takođe, zabeležen je i veliki procenat dece koju roditelji i vaspitači opisuju kao *plašljivu* decu. Rezultati pokazuju da se sa uzrastom povećava i broj objekata straha. Uprkos raznovrsnosti objekata straha, dečje strahove možemo svrstati u dve osnovne kategorije: strahove vezane za odvajanje i strahove vezane za povređivanje. Osetljivost predškolskog deteta na novinu, njegova potreba za bliskošću i sigurnošću koje pružaju odrasli, čine osnovu njegovog straha od odvajanja. Strah od povređivanja ima izvorište u detetovom otkrivanju fizičkih opasnosti, ali i u doživljaju sopstvene ranjivosti. Ono što ohrabruje u rezultatima našeg istraživanja jeste činjenica da se registrovani strahovi uglavnom odnose na razvojne strahove. U istraživanju je registrovan i jedan broj dece (15.30%) čije strahove roditelji i vaspitači doživljavaju kao ozbiljne i za koje možemo pretpostaviti da se odnose na neurotske strahove, ali naše istraživanje ne daje argumente da se može

sa sigurnošću zaključivati u tom pravcu. Istraživanje pokazuje da vaspitači raspolažu određenim strategijama za podršku deci u prevladavanju straha, ali i na neophodnost njihove dalje edukacije kako bi se prevenirale neželjene posledice koje dugotrajno strahovanje može imati na opšte razvojne tokove. Uprkos nedostacima istraživanja koji se odnose, pre svega, na način prikupljanja podataka, smatramo da rezultate ipak možemo uzeti kao relevantan pokazatelj u kom pravcu bi trebalo ići u edukaciji vaspitača u oblasti o kojoj je bilo reči.

LITERATURA

- Adolphs, R., Gosselin, F., Buchanan, T. W., Tranel, D., Schyns, P., Damasio, A., Buchanan, T. W.; Tranel, D., Schyns, P., Damasio, A. R. (2005). A Mechanism for Impaired Fear Recognition After Amygdala Damage. *Nature: International Weekly Journal of Science*, 433 (7021) (68–72).
- Borovčanin, M. (2008). *Biološke osnove anksioznosti i novine u psihofarmakološkom tretmanu anksioznih poremećaja*. Niš: Engrami.
- Beesdo, K., Knappe, S., Pine, D. S. (2009). Anxiety and Anxiety Disorders in Children and Adolescents: Developmental Issues and Implications for DSM-V. *Psychiatric Clinics of North America*, 32 (3) (483–524).
- Bolton, D., Eley T. C., O'Connor T. G. et al. (2006). Prevalence and genetic and environmental influences on anxiety disorders in 6-year-old twins. *Psychol Med*, 36 (3)(335–344).
- Bowlby, J. (1999). *Attachment. Attachment and Loss* (vol. 1) (2nd ed.). New York: Basic Books.
- Burton, L. D. (2011). Fear. *Journal of Research on Christian Education*, 20 (2) (113–116).
- Choy, M. D., Yujuan; Fyer, Abby, J., Lipsitz, Josh D. (2007). Treatment of specific phobia in adults. *Clinical Psychology Review*, 27 (3)(266–286).
- Ehrenreich, J. T., Santucci, L. C., Weinrer, C. L. (2008). Separation anxiety disorder in youth: Phenomenology, assessment, and treatment. *Psicol Conductual*, 16 (3) (389–412).
- Erlich, N., Lipp, O. V., Slaughter, V. (2013). Of hissing snakes and angry voices: human infants are differentially responsive to evolutionary fear-relevant sounds. *Developmental Science*, 16 (6)(894–904).
- Erić, Lj. (1993). *Panična stanja*. Beograd – Zagreb: Medicinska knjiga.
- Eger, H., Angold, A. (2006). Common emocional and behavioral disorders in preschool children: presentasion, nosology and epidemiology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47 (3–4) (313–337).
- Fox, E. R. (1987). Fear of the unknown. *Western Journal of Medicine*, 7 (3)(22–25).

- Gunnar, M. & Quevedo, K. (2007). The Neurobiology of Stress and Development. *Annual Reviews, Advance* (2007)(145-165).
- Hanson, J. L., Chung, M. K., Avants, B. B., Rudolph, K. D., Shirtcliff, E. A., Gee, J. C., Davidson, R. J., Pollak, S. D. (2012). Structural Variations in Prefrontal Cortex Mediate the Relationship between Early Childhood Stress and Spatial Working Memory. *Journal of Neuroscience*, 32 (23) (7917).
- Jersild, A. T. (2007). *Children's Fears*. London: Read Books.
- Jhala, Y. V., Sharma, D. K. (1997). Child-lifting by wolves in eastern Uttar Pradesh, India. *Journal of Wildlife Research*, 2 (2) (94-101).
- Olsson, A., Phelps, E. A. (2007). Social learning of fear. *Nature Neuroscience*, 10 (9) (1095-1102).
- Öhman, A. (2000). Fear and anxiety: Evolutionary, cognitive, and clinical perspectives. In M. Schechter D. S., Willheim, E., McCaw, J., Turner, J. B., Myers, M. M., Zeanah, C. H. (2011). The relationship of violent fathers, posttraumatically stressed mothers, and symptomatic children in a preschool-age inner-city pediatrics clinic sample. *Journal of Interpersonal Violence*, 26 (18) (3699-3719).
- Schechter, D. S., Willheim, E. (2009). Disturbances of attachment and parental psychopathology in early childhood. Infant and Early Childhood Mental Health Issue. *Child and Adolescent Psychiatry Clinics of North America*, 18(3) (665-687).
- Travis, J. (2004). Fear not: Scientists are learning how people can unlearn fear. *Science News*, 165 (3) (42-44).
- Spitz, R. A. (1965). *The First Year of Life*. New York: Int. Univ. Press.
- McEwen, B. S. (2009). *Effects of Stress on the Developing Brain*. The Dana Foundation. Retrieved.
- Milivojević, Z. (1993). *Emocije*. Novi Sad: Prometej.
- McNay, M. E. & Philip W. M. (2005). Attempted depredation of a child by a Gray Wolf, *Canis lupus*, near Icy Bay, Alaska. *Canadian Field-Naturalist*, 119 (2) (197-201).
- Ledoux, J. (2003). The emotional brain, fear, and the amygdala. *Cellular and molecular neurobiology*, 23 (4-5) (727-738).
- Lieberman, A. F. (1993). *The Emotional Life of the Toddler*. New York: The Free Press, p1.
- Tadić, N. (2003). *Psijatrija detinjstva i mladosti*. Beograd: Naučna KMD.
- Zlotović, M. (1982). *Strahovi kod dece*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Watson, J. B. (1930). *Behaviorism* (Revised edition). Chicago: University of Chicago Press.
- Warr, M., Stafford, M. (1983). Fear of Victimization: A Look at the Proximate Causes. *Social Forces*, 61 (4) (1033-1043).

- Winnicott, D. W. (1973). *The Child, the Family, and the Outside World*. London: Penguin Books
- Yachison, S., Arruda, C., Talwar, V. (2014). The effects of punishment and appeals for honesty on children's truth-telling behavior. *Journal of Experimental Child Psychology*, 10/2014(130).

Radmila Milovanović

FEARS OF PRESCHOOL CHILDREN

Abstract. Fear is an emotional reaction stemming from the assessment of a subject that it is in a situation which poses a threat to his well-being or even to his survival. Given that fear and the capacity to overcome fear are important components of children's emotional development, the aim of this research is to answer the question whether preschool children have any fears and what those fears are. The subjects of the research were preschool children (N=315) from different towns in Serbia. Data about children's fears was collected by 18 preschool teachers in the process of additional education at the Faculty of Education of the University of Kragujevac. The results show that fear is present in the experience of preschool children and that children's fears can be classified into two categories: fears related to separation and fears related to injury. The results of this research suggest the need to educate preschool teachers to be able to provide adequate support to children in overcoming fear in order to prevent adverse effects that long-term fear can have on the general developmental courses.

Key words: fears, preschool children, improving professional competencies of preschool teachers.